

Réveil maar duidelijker kerkelijk-confessioneel, opgericht in 1858) en de Utrechtse Zendingsvereniging (eveneens vrucht van het Réveil maar duidelijk traditioneel Utrechts hervormd lokaal bepaald, opgericht in 1859). Geen complete maar wel een redelijk representatieve weergave van de Nederlandse bestudering van de Nederlandse islam in de bestudeerde periode.

De beschrijving volgt een vast patroon. Voor elk genootschap wordt onderzocht wat betrokkenen in hun kring wisten, dachten en meenden van de islam, uit lectuur en ervaring. Aandacht dus voor leerboeken, wetenschappelijke islamologen en de opleiding van zendelingen; voor rapportages en publicaties van zendelingen; voor hun zendingsmethodieken en ervaringen ten opzichte van islamieten.

Deze dissertatie geeft dus een stelselmatige weergave van heel wat materiaal. Een verhaal dus over onmiskenbaar toenemende belangstelling en kennis. Hoeveel verschil was er immers tussen het lang gebruikte dictaat van dominee Jan Scharp uit 1824 (compilatie van eeuwenoude apologetische wetenschap door een auteur die de moslimwereld persoonlijk niet kende) en het werk van mensen als Snouck Hurgronje, Hendrik Kraemer en andere ervaren zendingsmensen. Natuurlijk geeft het ook een beeld van de in de loop van de tijd veranderende theologische inzichten, met hun doorwerking in de dagelijkse zendingscontacten.

De auteur biedt ondanks het interessante onderwerp en de rijkdom aan voorhanden materiaal geen diepzinnige intellectuele geschiedenis of mooie cultuurgeschiedenis. Wel een ietwat schools opgezet en nuttig boek, vooral door de weergave van het aangeleverde materiaal, bijeenverzameld uit boeken, gepubliceerde rapporten en artikelen in zendingskrantjes, afkomstig uit de kring van de vier bestudeerde zendingsgenootschappen. Waarom de auteur dat een empirisch onderzoek noemt, ontgaat me. Of is dat het zoveelste voorbeeld van de door hem gehanteerde terminologie, die zonder missiologisch Engels slecht begrepen kan worden?

G. J. Schutte

N. J. P. M. Bos, *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 1995; Brunssum: N. J. P. M. Bos, 1995, 289 blz., f39,50).

Dat verfraging soms voordelig kan uitpakken, bewijst de uitstekende inleiding van deze bundel. Want als de auteur zijn dissertatie volgens het oorspronkelijke schema in 1989 zou hebben afgerond, had hij geen gebruik kunnen maken van een aantal belangrijke, recent verschenen bijdragen aan het debat over de invloed van de economische en politieke veranderingen in de negentiende eeuw op de sociale mobiliteit en op de samenstelling en het functioneren van elites. Wel moet worden opgemerkt dat de duidelijk als laatste geschreven inleiding rijker is aan invalshoeken en wijder in perspectief dan de afzonderlijke (hoofd)stukken. Dit omdat de vier stukken over fiscale bronnen en vermogensverhoudingen en de drie over Maastrichtse elites, in ongewijzigde vorm tussen 1986 en 1991 werden gepubliceerd als artikel.

Het eerste hoofdstuk behandelt de vraag in hoeverre regionale verschillen in aanslagen en opbrengsten van rijksbelastingen als grond-, patent- en personele belasting, overeenkomen met economische en sociale verschillen tussen de toenmalige provincies. Op heldere wijze, wat gezien de aard van de materie een prestatie mag worden genoemd, beschrijft en analyseert Bos de problemen die aan het gebruik van de verschillende fiscale bronnen kleven. De bijzondere aandacht voor Limburg daarbij, komt voort uit de veronderstelling dat de Limburgse belastingstatistieken misschien wel de diepste valkuilen voor onderzoekers kennen, en uit de vraag of de opvallend lage belastingopbrengsten in deze provincie het gevolg waren van een

mild belastingklimaat en de volgens kenners massale belastingontduiking of van de armoede van een groot deel van de bevolking. Bij de beantwoording van deze vraag neigt de auteur naar het laatste, zij het aarzelend.

Bos wijst daarbij op het feit dat Limburg de provincie was met het grootste percentage grondbezitters en de kleinste percelen. Zo bevonden zich in 1880 onder de ongeveer 240.000 inwoners bijna 75.000 grondeigenaars, verdeeld over circa 50.000 huishoudens. In afwijking van de overige provincies huisde in veel Limburgse woningen dus meer dan één grondbezitter. In hoeverre is het in die situatie verstandig om welstand per grondbezitter als maat te nemen in plaats van per huishouden? De gemiddelde hoeveelheid grond per huishouden wijkt namelijk veel minder af van de situatie elders. Een tweede kanttekening betreft Bos' relatief geringe aandacht voor uitgaven. Bij een analyse van de mate van welstand en armoede dient ook het prijsniveau te worden betrokken. De auteur suggereert bovendien zelf dat een aantal zaken in Limburg relatief goedkoop was.

Het tweede hoofdstuk gaat in op de regionale verschillen in grootte, opbouw en structuur van vermogens in Nederland aan de hand van de bekende successiestatistiek, een bron met eveneens 'heel wat valkuilen'. Zoals verwacht kenden de belastingressorts Amsterdam, Den Haag en Arnhem meer en grotere vermogens met een veel groter aandeel binnen- en buitenlandse fondsen, dan die in de plattelandsprovincies. Opnieuw komt daarbij de vraag aan de orde of de belastingdruk oneerlijk was verdeeld over de verschillende landstreken. Bos antwoordt dit keer met een stellig ja. Hij concludeert dat de plattelandsbevolking in feite belastinggeld en opracht die de overheid als rente en aflossing doorsluisde naar de obligatiehouders in West-Nederland. Ik zou daarbij willen opmerken dat minder dan een derde deel van het gemiddeld vermogen een afwijkende samenstelling had.

In een artikel dat Bos samen met De Peuter in 1988 publiceerde, wordt ingegaan op de mogelijkheden van de lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer, als bron voor een (kwantitatieve) analyse van de personele, sociale en geografische samenstelling van de Nederlandse topelite in de periode 1850-1892. Holland was en bleef daarin sterk oververtegenwoordigd. De nationale of topelite laten zij overigens niet samenvallen met de ruim 1000 verkiesbaren. Daarvoor zijn volgens hen de verschillen tussen de hoogstaangeslagenen per provincie te groot. Om die reden stellen zij zelf de eerdergenoemde 'nationale' of topelite vast van ongeveer 260 personen. Zij gaan daarbij echter niet in op de vraag of deze groep als zodanig functioneerde en zichzelf zo beschouwde. Bovendien geven de auteurs zelf aan dat de belastinggrondslag regionaal verschilde. Met name Amsterdam en Rotterdam kenden hoge tarieven. Terecht concluderen beide auteurs dat nader onderzoek nodig is naar het fenomeen van een nationale elite in de nieuwe eenheidsstaat Nederland.

In het laatste hoofdstuk over fiscale bronnen staat opnieuw de vermeende onrechtvaardige behandeling van Limburg centraal. Bos analyseert hierin de smeer- en smaadcampagne vanuit conservatief cléricale hoek tegen de fiscale gelijkstelling van Limburg aan de andere provincies in 1865. Die werd onder andere gekenmerkt door het propageren van de nog steeds bij sommigen levende gedachte dat Den Haag de Limburger 'het laatste levensgenot, een stukje vlees, een glas bier' wilde afnemen. Bos heeft zich bij zijn analyse gelukkig niet beperkt tot de fiscale problematiek *sec*. Daardoor kan hij aantonen dat de belastingaanpassing niet zo onrechtvaardig was als men wilde doen geloven. Waarschijnlijk zijn verschillen in politieke cultuur dus belangrijker als verklaring voor de agitatie dan de feitelijke verschillen in behandeling door de fiscus.

Deel twee behandelt in drie hoofdstukken de veelbewogen geschiedenis van Maastrichtse elites tussen 1795 en 1890. Allereerst komt de periode tot 1830 aan bod. Een gedegen onderzoek van de beschikbare fiscale bronnen laat zien dat de langdurige inlijving bij Frankrijk

grote gevolgen had. Vooral de handel in staatsfondsen en domeingoederen ('zwart goed') zorgde voor een niet gemakkelijk te overschatten invloed op de regionale vermogensverhoudingen. De politieke verhoudingen tussen 1795 en 1814 kenmerkten zich eveneens door een grote mate van verandering. Het einde van het Franse bestuur betekende echter het herstel van de politieke positie van de oude regentengeslachten en van de oude rijken. Eerder kwam De Bruin voor Utrecht tot een vergelijkbare conclusie. De acceptatie van de nieuwe rijkdom liet namelijk nog een of twee generaties op zich wachten. Liever koos de elite nieuwkomers van buitenaf, inmiddels ook een bekend patroon.

De Belgische opstand in 1830 confronteerde de Maastrichtse bovenlaag met de keuze voor of tegen België. Lange tijd werd uitgegaan van een massaal vertrek van vooral voorname Maastrichtse families. Bos toont echter op overtuigende wijze aan dat dit niet het geval was.

In het laatste hoofdstuk, over 'de deftige lui' in Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw, constateert Bos op basis van onderzoek van fiscale bronnen, volksalmanakken, ledenlijsten van verenigingen, verwantschapsrelaties en enkele beschouwingen van tijdgenoten, dat de bestuurlijke en de welstandselite samen één maatschappelijke bovenlaag vormden. De bepaald indrukwekkende industrialisatie van de stad leidde niet tot een opener samenleving en meer sociale mobiliteit. De auteur beklemtoont daarentegen juist de continuïteit. Als er al nieuwe namen opduiken, gaat het meestal niet om sociale maar om geografische mobiliteit.

Beide uitkomsten sluiten aan bij de in binnen- en buitenland terrein winnende visie dat de negentiende-eeuwse industrialisering, democratisering en bureaucratisering, vaak samengevat onder de noemer modernisering, niet hebben geleid tot wezenlijk betere kansen voor sociale stijgers. De oude elites werden in de regel niet geconfronteerd met homogene nieuwe elites met wie de strijd moest worden aangegaan. De veelal individuele stijgers pasten zich aan en werden (na verloop van tijd) opgenomen in wat de auteur graag aanduidt als een gemêleerde notabelenelite.

Het moge duidelijk zijn dat *Notabele ingezetenen* veel interessants bevat en een waardevolle bijdrage levert aan zowel de historische bronnenkritiek en het debat over elites in de 'Achszenzeit', als aan de sociaal-economische geschiedschrijving van Nederland en in het bijzonder van Limburg in de negentiende eeuw. Dat hij daarbij in mijn ogen aan de bezitsverhoudingen soms te veel waarde toekent en meer let op de samenstelling dan op het functioneren van elites, is hem vergeven. Een extra compliment verdient de heldere stijl van deze bundel. Ook daarom verdient *Notabele ingezetenen* alsnog een handelseditie.

Joop de Jong

H. J. van Soest, *Welk is het voortreffelijkste schepsel op aarde'? De interpretatie van een omstreden bijbelse voorstelling in het 19e en 20e eeuwse Nederland* (Dissertatie Theologische Universiteit van de gereformeerde kerken in Nederland Kampen 1996; Delft: Eburon, 1996, x + 294 blz., ISBN 90 5166 514 8).

De vraag 'Welk is het voortreffelijkste schepsel op aarde'? wordt in menige catecheseleergang gesteld en beantwoord met een aanhaling uit Genesis 1:26-27: En God schiep de mens naar zijn beeld, naar Gods beeld schiep hij hem; man en vrouw schiep Hij hen. En God zegende hen en zeide tot hen: Weest vruchtbaar en wordt talrijk; vervult de aarde en onderwerpt haar, heerst over de vissen der zee en over het gevogelte des hemels en over al het gedierte, dat op de aarde kruipt.

Maar dat antwoord bevredigt niet alle mensen tegenwoordig meer. Zij lezen in die bijbelse